

International Journal of Languages' Education and Teaching
Volume 8, Issue 4, December 2020, p. 231-251

Received	Reviewed	Published	Doi Number
02.11.2020	12.12.2020	30.12.2020	10.29228/ijlet.47294

**Replacing Idioms Used Today Between Turkish
and Historical Turkish Dialects**

Funda TOPRAK¹

ABSTRACT

Expressions that have an interesting and stereotyped expression separated from their real meaning are called "idioms". Different classifications are made according to the metaphor of the idioms. In studies, it is emphasized that idiom words will not change, they are stereotyped expressions, and that words cannot be replaced by others. However, the historical process shows the opposite of this opinion. Turkish is a language that has been spoken in different geographies and has passed through many historical processes. This feature of it can be followed in idioms. Language memory is a phenomenon deeper than words. Even though, if the the words change, the thought patterns of the language are carried over centuries. Today, Turkey Turkish *kaş çat-* in historical texts used in the statement of changes in *kaş kantar-* be seen as the face (of eyebrow movement) shows that metaphor is mainly expressed in the sense that how is older than it is used. Language is a set of systems that tend to necessarily replace an empty element. For a verb to fall out of use, it must be replaced by another verb. It is the language units that carry the most vivid examples of this situation in idioms. For example, *ur-*verb transformed into *hit-*form and its usage area and diversity of in the historical process has also narrowed. Looking at the historical periods, by scrutinizing the main sources, it can be seen that verbs in idioms can change; that verbs which fall out of use, that have narrowed meaning are explained with another verb by preserving the idiom structure, or that the nouns in idioms can change. Changes can also be seen in the noun parts of idioms due to reasons such as the dropping of words, the effect of Turkish translation studies instead of quoted words, and the narrowing of the meaning of words. In this case, it is possible to state that idioms are important documents that show the change of languages, and that the general judgment that idioms are stereotyped / immutable phrases can also be discussed.

Key Words: Idioms, Change of Phrasal Verbs, Phrase Differentiation.

**Tarihî Türk Lehçeleriyle Günümüz Türkiye Türkçesi Arasında
Deyimlerin Değişimi**

ÖZET

Gerçek anlamından ayrılmış, ilgi çekici ve kalıplaşmış anlatıma sahip ifadelere "deyim" denilmektedir. Deyimlerin mecazlı olma durumlarına göre farklı sınıflandırmalar da yapılmaktadır. Çalışmalarda deyim sözcüklerinin değişmeyeceği, kalıplaşmış ifadeler olduğu, sözcüklerin yerlerine başkalarının konulamayacağı vurgulanmaktadır. Oysa tarihî süreç bu kanunun aksini göstermektedir. Türkçe, değişik coğrafyalarda konuşulmuş, pek çok tarihi süreci geçirmiş bir dildir. Onun bu özelliği deyimlerde takip edilebilmektedir. Dil hafızası sözcüklerden daha derin bir olgudur. Sözcükler değişse de dilin düşüncedeki kalıpları yüzyıllar ötesine taşınır. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *kaş çat-* deyiminin tarihî metinlerde *kaş kantar-* olarak görülmesi yüz ifadesindeki değişikliklerin (kaşın hareketinin) mecazın ifadesinde asıl olarak kullanıldığını yani anlamın sözcükten daha eski olduğunu göstermektedir. Dil boşalan bir ögenin yerini mutlaka doldurma eğilimi gösteren bir sistemler bütünüdür. Bir fiilin kullanımdan düşmesi için yerini başka bir fiilin alması gerekir. Deyimlerde bu durumun görüldüğü en canlı örnekleri taşıyan dil birimleridir. Örneğin *ur-* fiili tarihi süreçte *vur-* biçimine dönüşmüş, kullanım alanı ve çeşitliliği de daralmıştır. Tarihi dönemlere bakıldığında taranan eserlerde deyimlerde fiillerin değişebildiği, kullanımdan düşen, anlam daralmasına uğrayan fiillerin deyim yapısı korunarak başka fiil ile anlatıldığını ya da deyimlerdeki isimlerin de değişebildiği görülebilmektedir. Sözcüklerin kullanımdan düşmesi, alıntı sözcüklerin yerine Türkçeleştirme çalışmalarının etkisi, sözcüklerin anlamında görülen daralma gibi sebeplere bağlı olarak deyimlerin isim kısımlarında da değişiklikler görülebilmektedir. Bu durumda deyimlerin dillerin değişimi gösteren önemli belgeler olduğunu belirtmek ayrıca deyimlerin kalıplaşmış/ değişmez söz grupları olduğu şeklindeki genel yargının da tartışmaya açılabileceğini söylemek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Deyimler, Deyim Fiillerinin Değişimi, Deyim Farklılaşması.

¹ Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, fundatoprak@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8036-8515

GİRİŞ

Türkçede deyim konusu tartışmalı konulardandır. Öncelikle deyim ve kalıp söz ayrımı pek çok çalışmada dikkate alınmamıştır. Hatta Türkçe Sözlük'te verilen tanım da yeterince açıklayıcı olmamıştır. "Deyim, genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir" (TS:1998;576). Bu tanımda da kalıplaşmış söz tanımına benzer bir tanım yapıldığı dikkati çekmektedir. Çotuksöken ise deyimden bilinen diğer tanımlarından farklı olarak öbek oluşturma özelliği olduğunu vurgulamaktadır (Çotuksöken 1992:5). Deyimlerin mecazlı-mecazsız olma ayrımına göre "kalıp söz"den ayrıldığını düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır (Bolulu 1998:17) (Yüceol Özezen 2001:872). Deyim sınıflandırmalarında sonu mastarla biten deyimler olarak yer alan bazı deyimler Bolulu (1998) ve Yüceol Özezen (2001)'in çalışmalarında "deyimsi" tanımıyla yer alır. Bu yapıların çekime girmiş olmaları onları *deyimsi* yapmaktadır. Bolulu, deyimsi tanımını "anlatım öbeğinin deyim niteliğine eriştirilmesi, sözün deyim kıvraklığını kuşanması" şeklinde vermektedir (Bolulu 1998:17). Çalışmaların büyük çoğunluğunda dikkati çeken bir husus ise deyim sözcüklerinin "değişmeyeceği" şeklindeki genel kanıdır. Aksoy da "bir deyimden sözlerinin değiştirilip yerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamaz" (Aksoy 1989:38) demektedir. Oysa tarihî süreç bu kanının aksini ispatlar nitelikte örneklerle doludur. Deyimlerin çevre ve zamana göre değiştiği fikrini "deyim fiillerinin değişmeyeceği" görüşünde olan Ömer Asım Aksoy da aslında kabul etmektedir. Aksoy'a göre deyimler bu açıdan dört ana gruba ayrılmaktadır:

1. Yurdun her yerinde kullanılanlar
2. Sadece bir bölgede kullanılanlar
3. Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde kullanılanlar
4. Eski zamanlarda kullanılmış iken bugün bırakılmış olanlar (Aksoy 1998:48).

Bu çalışmada Aksoy'un sınıflandırmasında verdiği 4. Maddenin pek çok örnekte doğru olmadığı, deyimlerin onun iddiasının aksine "değişebildiği/aynı anlama gelen başka bir sözcükle ifade edilebildiği, eski zamanlarda kullanılan deyimlerin birçoğunun bırakılmadığı örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılacak ve deyim fiillerinin niçin değiştiği üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır. Çalışma fiil taşıyan ve fiilli söz öbeği yapısında kurulan deyimleri ele almaktadır bu sebeple *ilk göz ağrısı, kaşla göz arasında, iki dirhem bir çekirdek* gibi eksilteli fiil yapılarıyla kurulan deyimler incelemeye dahil edilmemiştir. Yapısında fiil taşıyan deyimlerin sonu mastarla biter, kip ve zaman kategorilerini üzerlerinde taşıyabilir, isim kısımları ise iyelik ve durum eklerini alabilirler. Bu gruba giren deyimlerin bazıları birleşik fiil olarak da değerlendirilmektedir. Bu konuda yapılan ayırım genellikle leksik-semantik bir ayırım olmalıdır. Yani fiilin gerçek anlamında meydana gelen kayıplar onu birleşik fiilden deyim yapısına taşımaktadır. Bu konuda Karahan şu açıklamayı yapar: "*Bazı birleşik fiillerde ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla- yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır, bunlar ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmişlerdir: yol al-, para ye-, boş ver-, baş kaldır-, kan kustur-, el koy-, dış bile- vs. Ölüm kol gezer her yerde. Bu dağlara gönül verdi Köroğlu.*" (Karahana 2011: 75-76).

Banguoğlu'nun Türkçenin Grameri'nde verdiği örneklerin tamamı aslında deyimleşmiş birleşik fiil yapılarına örnek sayılabilir. O, birleşik fiili, zarf öbeği kalıbında (ileri sür-, geri kal-, yan bak-, boş ver-vb.), çekim öbeği kalıbında (yakayı kurtar-, baştan çık-, yolda kal-, dile düş-, vb.) ve bağlam öbeği kalıbında (sayıp dök-, batıp çık-, kasıp kavur-, vb.) olarak üçe ayırır (Banguoğlu, 2011: 310-318). Z. Korkmaz da Birleşik Fiillerin alt başlığı olarak "Anlam Kaynamasına Uğramış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller"i ele alır (Korkmaz 2014:791).

Deniz Abik, Nevāyî'nin eserlerindeki deyimler üzerine yaptığı çalışmasında Roca Yusipova'dan şu bilgileri aktarmaktadır: "Roza Yusipova, *Türkçede Deyimler ve Birleşik Fiiller* başlıklı bildirisinde "fiili deyimler" terimi ile üç grup oluşturmaktadır: 1.İsim unsurunun değişmezliği; meydan okumak, meydan başka işletme eki almaz 2.İsim unsurunun işletme eklerinden özellikle iyelik eklerini alabildiği ve iyeliklerin değiştirilebildiği şekiller; gözümde, gözünde, gözümüzde tüt-, kalbini kır-, 3.analitik şekilde yapılan deyimler; bunların isim unsuru ancak belirli fiilleri gerektirmektedir: sıkıntı çek-, karar ver-. Yusipova, et- ve ol- ile kurulan birleşik fiillerde semantik anlamın birinci unsurdan meydana geldiğini (vefat et-,yok et-) belirterek deyimler ile birleşik fiiller arasında büyük fark olduğunu söyler" (Abik 2004:214).

Kaynaklarda birleşik fiiller başlığı altında "deyimleşmiş birleşik fiil" olarak değerlendirilen yapıların söz dizimi içerisindeki durumları üzerine Gülsevin "Deyimleşmiş birleşik fiiller, bir fiil ile bu fiile bağlı en az bir ögeden oluşurlar. Yapıyı oluşturan kelimelerden biri veya hepsi sözlük anlamını kaybetmiştir. Dolayısıyla bunlar bir cümlede kullanıldıklarında kelimelerinin hiçbiri diğerlerinden ayrı düşünülemez. Deyimi oluşturan birleşik fiil yapısı içindeki unsurlar birbirleriyle "özne-fiil", "nesne-fiil", "özne-nesne-fiil", "özne-tümleç-fiil", "nesne-tümleç-fiil", "tümleç-fiil" ilişkisi içinde olabilirler" (Gülsevin 2011:1183) açıklamasını yapar.

Deyimleşmiş birleşiklerin ayrımında semantik anlam göz önünde bulundurulmakta ve yapıya ait fiilin "kendi gerçek anlamından ayrı bir yol izleyip mecazlaşması ya da anlamının değişmesi üzerine tasnifler yapılmaktadır. Fiillerin mecazlaşma süreciyle beraber değişmesi acaba bu mecazlaşma sürecini nasıl etkilemiştir? Acaba mecaz fiilden daha mı önce insan beyninde oluşmuştur? Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *kaş çat-* deyiminin tarihî metinlerde *kaş kantar-* olarak görülmesi yüz ifadesindeki değişikliklerin (kaşın hareketinin) mecazın ifadesinde asıl olarak kullanıldığını yani anlamın sözcükten daha eski olduğunu gösteremez mi?

Türkçe dünyadaki en köklü ve en işlenmiş dillerden biridir. Onu işlenmişliğinin en büyük göstergelerinden biri de deyimleridir. Türkçe aslında bir deyim dilidir demek yanlış olmayacaktır çünkü ilk yazılı metinlerimiz olan yazıtlardan itibaren Türkçede deyimlerin, bütün edebî eserlerde yaygın kullanımı görülmektedir. Dil değişen, gelişen bir olgudur. Deyimler de bu değişim ve gelişim olgusunun bir göstergesi olarak zaman içerisinde değişikliklere uğramışlardır. Bu çalışma deyimlerin tarihî süreçte yolculuğuna dikkati çekmek ve uğradığı değişiklikleri göz önüne serebilmek için hazırlanmıştır. Deyimlerdeki değişimleri genellikle deyimlerin fiillerinde görmek mümkündür. Örneğin *şimşek doku-* fiili Eski Anadolu Türkçesinde tespit edilen bir deyimdir, bugün aynı deyim *şimşek çak-* olarak görmek mümkündür. Aynı anlamlı iki fiil yer değiştirirse de temelde deyim anlamı değişmemiştir. Yine benzer örnekleri *kaş kantar-* /*kaş çat-*; *sözü öt-/sözü geç-/*; *kulağını bur-/kulağını bük-*; *başı göklere ir-/başı göğe değ-*; *eline gir-/eline geç-* gibi pek çok deyimde bulmak mümkündür.

Eker, tarihî metinlerde deyimlerin aktarımının lehçe içi aktarım olarak ele almakta ve art zamanlı yapılan bu aktarımda önemli sorunları olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "Zaman içinde deyimlerin anlamlarında genellikle değişiklik olmazken deyim oluşturan ek ve kelimelerde, deyim söz diziminde birtakım farklılıklar oluşabilir. İçinde kullanımdan düşmüş kelimeler bulunan deyimler de aktarıcı tarafından çoğu zaman anlamlandırılmamaktadır" (Eker 2012:133)

Burada aşağıdaki sorulara cevap aramak yerinde olacaktır.

1. Acaba deyim fiilleri niçin değişmiştir, fiilin eskimesi ve kullanımını aynı anlamlı başka bir fiile bırakması dilin genel değişimi için yorum yapmamıza imkan verebilir mi?
2. Deyimlerde isim kısmının değişmesi ne şekilde ve hangi şartlarda gerçekleşmektedir?
3. Deyimleşme aşaması fiiller ve isimler açısından nasıl bir süreç izlenmiştir?
4. Anlam değişimi olaylarının deyimlerde takibi mümkün müdür?

Bu soruların cevapları tarihî dönemlerde tespit edilen deyimlerdeki fiil değişimlerinde aranacak ve sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Nazım şekliyle yazılmış metinlerde vezin gereği deyimlerin içerisindeki sözcüklerin yerlerinin de değiştiği görülmektedir. Çalışmada bu özellik dikkate alınmamıştır.

Bu çalışma, **isim /söz grubu+ fiil** yapısındaki deyimlerdeki tarihî süreçte görülen sözcük değişimlerini incelemek üzere yapılmış olup (-çalışmanın kapsamını bir makaleden çok daha fazla genişleteceğinden) diğer deyim yapıları gruplar çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın belki bir tez olarak daha ayrıntılı ve kapsamlı olarak yapılması, daha fazla sayıda eserin ve dönemin taranması yerinde olacaktır. Ancak burada konuya dikkat çekmek, yukarıda ifade edilen sorulara bulunan örnekler üzerinden cevap verebilmek amacıyla çalışma sınırlandırılmıştır. İnceleme yapılırken deyimlerdeki değişimleri fiil kısmı değişenler, isim kısmı değişenler, her iki bölümü de değişenler, söz öbeği yapısında olanlardaki değişimler, anlamca tam değişime uğrayanlar gibi başlıklar altında değerlendirilmiştir.

I. BİRLEŞİK FİİL YAPISINDA KURULAN DEYİMLERDE DEĞİŞİMLER

I.1. İsim+Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimlerde Değişimler

Yalın durumda bir isim ve deyimleşmiş/mecazlaşmış bir yardımcı fiilden oluşan bu yapı metinlerde en çok örnekle temsil edilmektedir. Bu yapıda kurulan deyimlerde hem fiil hem isim kısmı değişebilmekte az sayıda örnekte ise hem fiil hem de isim kısmının değiştiği görülmektedir. Tarihî süreçte söz varlığının değişmesine bağlı olarak fiiller de ya tamamen kullanımdan kalkmış ya da anlam daralmasına uğramışlardır. Dil boşalan bir ögenin yerini mutlaka doldurma eğilimi gösteren bir sistemler bütünüdür. Bir fiilin kullanımdan düşmesi için yerini başka bir fiilin alması gerekir. Deyimlerde bu durumun görüldüğü en canlı örnekleri taşıyan dil birimleridir. Örneğin **ur-** fiili tarihi süreçte **zur-** biçimine dönüşmüş kullanım alanı ve çeşitliliği de daralmıştır. Soyut anlamı azalmış somut anlamıyla yoluna devam etmiştir. Fiilin içerisinde bulunduğu deyimleşmiş yapılar da bu değişime ayak uydurmuşlar anlamlarını başka fiillerle devam ettirmişlerdir. Yine Doğu Türkçesinde ve Türk Lehçelerinin birçoğunda kullanılan **tart-**fiili Batı Türkçesinde kullanımdan düşmemiş ancak anlamı daralmıştır. Batı Türkçesinde bu fiilin anlamlarından pek çoğu "**çek-**" fiiliyle karşılanır olmuştur. Bu anlam ve coğrafi daralmayı deyimlerde takip etmek mümkündür. Tarihî süreçte **tart-**fiiliyle kurulan pek çok deyim bugün "**çek-**" fiiliyle Türkiye Türkçesinde görmek şaşırtıcı değildir. Aşağıda tespit edilen örnekler de bu durumun delilleri sayılabilir. Soyut anlamın da birlikte aktarıldığını anlamın sözcükten daha eski olduğunu da söylemek mümkündür. **Şimşek doku-** "*şimşek çak- mec. gözlerinden ateş çık-, çok kızmak sinirlenmek*" anlamındaki deyim bugün sadece fiili değişerek "*gözlerinde şimşekler çakıyordu*" örneğinde olduğu gibi yaşamakta sözcük değişse de anlam aktarımı gerçekleşmektedir.

I.1.1 Fiil Kısmı Değişenler

ad ur- :ad vermek

Kim çalab buncaya ad urdı sekiz (Garib-nāme:5643) (Yakut 2007:1930)

adak berkit-: ayak diremek, sebat etmek, direnmek

Bezenür kişiğe özin körkitür

Köñül berdiñ erse adak berkitür (KB:6128)

"Bezenir, insana kendini gösterir, ona meyl edilince de ayak diretir." (Önler 1999:121)

baş çat-: başbaşa vermek

kemân-ebrûlaruñ kim baş çatup kâmet dü-tâ itmiş (Emrî Divanı :228/1) (Kaya 2011:58)

boyun vir- : boyun eğmek

*Tanrı' yiçün iy uslular gönüm bana alvirün
Vardı bilişdi dostıla girü bana boyun virmez* (Tatçı1990:104/2)

hisâb eyle- : hesap sormak

*Va 'de-i vaşl itip didi tüşte ayagın öpmüşem
Dime Nevâyî ol perî eylesün hisâb aña "* (NŞ 10/9)

"O, kavuşmanın vadesi dolmadan sevgiliyi düşte görüp ayağını öptüm dedi. (Ey) Nevâyî, söyleme ki o peri bunun hesabını ona sormasın."

busı aç-: pusı kurmak

*soñ ucı ki başumdan aşdıydı su
belâlar harâmisi açdı busu* (SN:2045)

cevâb kaytar-: cevap vermek, yanıtlamak

anlar takı selâmumğa cevâb kaytardılar (NF54/3) (Tokay 2019:169)

el tart-: el çekmek, vazgeçmek

el tarttı işdin (KEF107b8) (Tokay 2019:201)

emgek tart-: acı çekmek

kayu emgek minim 'ışkımda tarttıñ (HŞ3332)(Tokay 2019:203)

emgek tegür-: zahmet vermek

emgek tegürdi aña (KEF 114b6) (Tokay 2019:204)

fitne kopar-: fitne çıkarmak

..gammâzlık kılıp uruş kiriş üküş fitne koparurlar (NF 67/10) (Tokay 2019:212)

kara sürmek: kara çalmak, birini haksız yere suçlayıp kötü duruma düşürmek

*Mâhuñ yüzine kara sürüp gezdürür felek
Öykündi var ise yine yâruñ yanagına* (Emrî Divanı, G.426/3) (Kaya 2011:76)

köñül kal- : gönül koy, kırılmak

*Keliglişi kelgey kalı kelmese
Köñül kalmağay kör anında basa* (KB:4650)

"Gelen gelecektir, eğer gelmezse de, ondan sonra böylece gönül koymaz." (Önler 1999:152)

köñül sı- : kalp kırmak.

*Bu eş tuş yükin yüd sıma köñülni
Sözümni unutma küdezgil munı* (KB:4264)

"Bu eş dostun yüküne katlan, kalplerini kırma, bunu gözet, bu sözümü unutma." (Önler 1999:152)

köz tut-: göz dikmek, beklemek, ummak

*Çün şefâ'at difteri sindin tutar min köz ni gam
Her kolumğa birseler mahşerde mektüb iy habîb* (BV:40/6)

köz yarut- : gözü parlamak, gözleri ışıltamak, sevinmek.

eliğ aydı sözle yime bu sözüğ

mumu ma ayu ber yarut bu közüg (KB:2434)

"Hükümdar: 'Bu sözü de söyle, bunu da açıklayıver, beni sevindir.' dedi.(Önler1999:162)

kulak sal-: kulak vermek, dinlemek

*Kulak salın ki harâbât içre gavgâdur
Meger 'azîmet-i mey-hâne iyledi ol şüh (BV:111/3)*

kün ötker-: gün geçirmek, oyalanmak (Nevâyî, TMA728b/5) (Abik 2004:212)

lakap ur-: lakap takmak, birine takma isim vermek

lakab urdu aña (KEF129b2) (Tokay 2019:325)

'ömr öt-: ömür geçmek

*Nevâyîyâ ötüben 'ömr gaflet içre dîrîg
Ki soñgi uykuga köz meyl iterde oygandım (FK:436/7)*

"Ey Nevâyî, yazık ömür gaflet içinde geçip son uykuya gözün yöneldiğinde uyandım"

söz kıy-: sözden caymak, vaadini yerine getirmemek.

*Sözin kıysa begler umunç kötrülür
Umunç kitti erse neñiñ kotrulur. (KB:2812)*

"Beyler sözlerinde durmazlarsa, kendilerine güven duyulmaz, güven ortadan kalkınca, mal da ortadan kalkar."(Önler1999:171)

şafağ ir- : şafağ sökmek

*Ey Nevâyî gam tüni irmes şafağ kim çarhını
kıldı gül-gün kan yaşın deryâsı her dem çaykalıp (NŞ 54/9)*

"Ey Nevâyî gam gecesi şafağ sökmez; çünkü gök, kanlı gözyaşının denizinde her an yıkanarak gül renkli oldu"

şimşek doku-: şimşek çakmak, kızmak sinirlenmek

İki gözi şimşek dokurıdı balkırıdı. (EATKE:370/9) (Yılmaz&Demir 2009:506)

tîg tart-: kılıç çekmek

*Ey Nevâyî tîg tartıp çâbüküüm cevlân kılıp
Başıma yitkeç didim terk it uruşnı didi yav (NŞ:510/7)*

yaka çäk eyle- : yaka yırtmak

*Bu ki çäk eylep yaka ösrük çıkar il kaşdığa
Min ölüp il cân tapar bî-bâk nâ-dânumğa ayt (NŞ 85/7)*

"Yaka yırtıp halkın karşısına sarhoş çıkan, ben ölünce can bulan korkusuz cahilime söyle"

yüz döndir-: yüz çevirmek

Sinbât'a eyitdi: "Ey hüremetsiz! Niçün herifden yüz döndirdiñ?" (Eker2012:143)

yüz koy- : yüz sürmek

*Tofrağ olmuş min koyay dip âsitân-bûsunğa yüz
Hâlîme rahm eyleben kılma bu rencimni hebâ (NŞ 7/4)*

“ Eşiğine yüz sürüp öpeyim derken toprak olmuşum, zahmetimi heba etme halime merhamet et”

od ur-: ateşe atmak, yakmak

andan Melik buyurdu, şehire od urdılar (D: 143) (Eker 2012:144)

ümîd kitür-: ümit etmek, ümit beslemek

men miskin ümîd kitürdüm ta 'at degül hâcette kildim ticâretke degül (Gülîstan :49b/11)

I.1.2. İsim Kısmı Değişenler

Deyimlerdeki isim kısmının değişmesini üç başlık altında değerlendirmek mümkündür:

- Sözcüklerin kullanımdan düşmesi: **Sakınç** sözcüğü Eski Türkçenin söz varlığına aittir “endişe, üzüntü, sıkıntı” anlamındaki bu sözcük Türkiye Türkçesinde artık kullanımdan düşmüş sözcüklerimizdendir. Bu sözcüğün yerini alan “**gam, kaygı**” sözcükleriyle aynı anlamdaki deyim devam ettirilmektedir.
- Sözcüklerin kullanım alanının daralması :Arapça **harf** sözcüğünün anlam daralmasını **harf at-** deyiminde görmek mümkündür. Mecaz anlam kaybolmuş bugün **harf** sözcüğü gerçek anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir. Deyimin yerini ise daha yaygın kullanımı olan Farsça “**laf**” sözcüğü almıştır.
- Alıntı sözcüklerin yerlerine Türkçelerinin geçmesi : Türkçeleştirme çabasının bir sonucu olarak deyimlerde de alıntı sözcüklerin yerlerini Türkçelerinin aldığını görmek mümkündür. Arapça “**ruhsat**” sözcüğü Türkçeleştirilmiş yerine “**izin**” kullanılmaya başlamıştır. Türkçeleştirme deyimlerde de karşılığını bulmuş **ruhsat bir-** “rusat ver-“ deyimi “**izin vermek**” şekliyle kullanılmaya devam etmiştir.

harf at-: laf atmak, dokunduracak söz söylemek, kırmak

*Togrisına yañıldum okına elif didüm
Harf atdı Emrîyâ baña ol kaşları kemân (Emrî Divanı, G.354/5) (Kaya 2011:66)*

sakınç ye- : gam yemek, kaygı duymak.

*Kimerse bu künlük tilese sevinç
Esizlik kılur ol yarın yer sakınç (KB:913)*

"Kim ki yalnızca bu günü düşünürse, o kötülük eder, gelecekte kaygı çeker."(Önler 1999:171)

ruşat bir- : izin vermek

*Cism terkîbi perîşân bolğay ol yañılığ ki 'aql
Soñra cem ' olmakka ruşat birmegey imkân ara (NŞ 5/4)*

“Birleşen cismi (öyle) perişan olur ki sonra akıl (bunları) birleştirmeye izin vermeye imkân bulamaz”

rûze aç- : oruç açmak

*Ey Nevâyî könlüñe yitmes riyâzetsiz safâ
Külbe rûşen isteseñ hasret suydın rûze aç (NŞ 96/9)*

“Ey Nevâyî gönlüne cefâsız safâ gelmez, kulübenin aydın olmasını istiyorsan hasret suyuyla oruç aç”

agız aç-: oruç açmak

İdrîs rûze irdi agız açgu vakt boldı erse ... (KE20r7) (Tokay 2019:108)

açuk yüzlüg bol- : güler yüzlü olmak

açuk yüzlüg ya 'ni hoş köñüllüg boldı anıñ birle (KEF 80a5) (Tokay 2019:106)

I.1.2. Hem İsim Hem Fiil Kısmı Değişenler

kol şap-: el çırpamak, alkışlamak, takdir etmek

kol şaptı (TZ 22b9) (Tokay 2019:272)

kol sun-: el uzatmak, yardım etmek

*yamanga eygülik kılıp kılsan sunup kol,
elinden devletin almak tiler ol (GT161b 9-10) (Tokay 2019:272)*

kıymet kıl-: paha biçmek

Mısr iliniñ dellâlları yığılıp Yūsufnı kıymet kıldılar (KE75v6)(Tokay 2019:269)

konak tüş-: misafir olmak

konak tüşüp aş yedi atların baglarga yeri yok erdi (KE87v 19)(Tokay 2019:272)

mañ bir-: ezan okumak

Mañ birmek sünnet-i mü'ekke turur (İMS149b4) (Tokay 2019:327)

I.2. İsim+İyelik Eki +Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

I.2.1. Fiil Kısmı Değişenler

içi göyün-: içi yanmak, dertli olmak, acı çekmek

içi göynür hazne boş kaldugına (Yusuf u Züleyha:44)

köñli amrul-: gönlü rahatlamak

İlâhî kirtündüm ançası bar köñlüm amrulsun (KE 54v 17)

kılı kımrama- : kılı kıpırdamamak, bir olay karşısında ilgisiz kalmak, aldırış etmemek

*Hey ne kara gönüllü o zülfüñ dil-i 'uşşâk
Bir târına asılsa kılı kımramaz aslâ (Emrî Divanı, G.27/2)*

gözü açık kal-: gözü açık gitmek, isteğin gerçekleşmesini göremeden ölmek

*Hasret ile ölse 'âşık kalsa açık gözleri
Dirile tuş olsa çeşmi ger leb-i cânânuma (Emrî Divanı: G.445/4)*

sözü öt-: sözü geçmek

Nefsün öniñde sözün ötme-ise (Garib-nâme:1397) (Yakut 2007:1928)

yakamuz al-: yakaya yapışmak, yakalamak, ele geçirmek, tutmak

*Ölüm haberi gelmedin ecel yakamuz almadın
'Azrâil hamle kılmadın, gel dosta gidelüm gönül (Tatçı 159:1)*

beñzi bozar-: benzi atmak

beñzi bozardı, serāsime olup bî-hüş oldu (Eker2012:138)

tatıg kit- : tadı kaçmak, huzur vermemek.

Körü barsa tegme işinde hatar

Hatarlıg işig körse tatıg kiter (KB:2152)

"Dikkat edilirse her işinde tehlike vardır, tehlikeli işin ise tadı kaçır, huzur vermez."(Önler 1999:172)

I.2.2. İsim kısmı değişenler

kellesi kız-: kafası kızmak, kafası bozulmak, sinirlenmek

"Atuş'uñ kellesi kızdı /.../ (D: 175).(Eker2012:139)

kolı ayakı tutmas bol-: eli ayağı tutmaz olmak, eli ayağı tutmamak, felç olmak

Fālic marazı birle kolı ayakı tutmas bolup...(KeHü 20/2)(Tokay 2019:271)

ornı kurug kal- : yeri boş kalmak

kurug kadı ornı irildi eşim

irükler bütürgü kanı bir kişim (KB:1576)

"Arkadaşım ortadan kayboldu, yeri boş kaldı; nerede bu boşluğu dolduracak insan?" (Önler1999:168)

kuvvatı yit-: gücü yetmek

Kimnüñ ne mikdār kuvvatı yetse çerigke meded kılınlar.. (NF 95/1) (Tokay 2019:317)

I.2.3. Hem İsim Hem de Fiil Kısmı Değişenler

könlü köy- :bağrı yanmak, içi yanmak

Cismim eger köyer köñül talpınurı 'aceb imes

Kim ki öyige tüsse ot yok 'aceb ıztırāb aña (NŞ 10/4)

"Eğer gönlüm yanar, bedenim çırpınırsa şaşırma, Kimin evine ateş düşse ona ızdırıp vermesi tuhaf karşılanmaz"

I.3.İsim+İyelik Eki+Belirtme Durumu Eki+ Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

I.3.1.Fiil Kısmı Değişenler

atını edā kııl-: adını anmak

Perî kabül ite almay meger kim min

kılıp atımnı zalüm u cehül birle edā (NŞ 1/5)

"Adımı zalim ve cahil ile birlikte andığım için o peri beni kabul etmiyor."

elin al-: elinden tutmak, yardım etmek

Kimin elin alur 'arş' a çıkarur.

Kimin yire çalar kara kül eyler (Tatçı:95/12)

gözün ırma-: gözünü ayırmamak

Gönlüm dahı cānum dahı el bir itdi şol ikisi

Yüz bin Yūnus'dan ferāgat dost yüzinden gözün ırmaz (Tatçı:104/9)

kaşın kantar-:kaşını çatmak

Ne ki dirse karşı söz kaytarmaya

Mahkūm ola hiç kaşın kantarmaya (Garib-nāme:3112)(Yakut 2007:1928)

özin sal- : kendini bırakmak

Siniñ küyüñ nesîmiğa özin saldıñ ki cān taptıñ

Mesîh enfâsıdın ger hasteğa bolmas devâ peyda (NŞ 3/2)

“İsa'nın nefesiyle (bile) şifa bulamayan hasta, senin mahallenin rüzgârına kendini bırakarak deva buldu”

yüzin burtar-: yüzünü ekşitmek, yüzünü buruşturmak, memnuniyetsizliğini göstermek

Sanma pür-mevc oldı bahr öykündügiyçün yaşuma

Bâd-ı âhum pek tokındı aña burtardı yüzin (Emrî Divanı, M.346/3)(Kaya 2011:116)

başı çaresin idin-: başının çaresine bakmak

Bayıq sizde bir kimse qalmaz diri

İdinsün başı çâresin her biri (SN:2647)

I.3.1. İsim Kısmı Değişenler

hâtırını avut- : gönlünü avutmak

Fürkatiñ düzañığa hâtırını

Bâğ-ı cennet ara bolmas avutup (NŞ66/5)

“Ayrılığının cehennemi gönlünü avutarak cennet bahçesi olmaz”

I.3.2. Hem Fiil hem de İsim Kısmı Değişenler

ögin dir-: aklını başına toplamak

N' idem ben bu gönülile benimile bile turmaz

Ma 'şük yüzün gördi meger ögütleyüp ögin dirmez (Tatçı:104:1)

I.4. İsim+Yönelme Durumu Eki+Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

I.4.1. Fiil Kısmı Değişenler

bağırka urun- : Bağına basmak, benimsemek.

Bağırsakını bulsa bağırka urun

Maña mundag aydı bilig hem ukuş (KB:1947)

"Merhametli birini bulursan bağına bas, bilgi ve akıl bana böyle söyledi." (Önler 1999:124)

busıya gir-: pusuya yatmak

bu resm ile gölge birañdı suya

sanasın ki girmişdi ay busıya (SN:1634)

busuya koy-: pusuya yatmak

Mihâyil ol arada biñ kadar kâfiri busuya koyup kendü askeriyle ribât altına konar (Eker2012:140)

hayrete var-:hayrete düşmek

Görüp mâh-ı nev-i ebrûñı ahşam hayrete varmış

Dehân-ı çarhda ey meh hilâl engüşt-i hayretdür (Emrî Divanı:G.158/3)(Kaya 2011:126)

yire dök-: yere sermek, yere saçmak, öldürmek

bir sâ 'at içinde yidi biñ Gürci çerisin yire dökdiler (D: 167) (Eker2012:142)

ele gir-: ele geçmek, elde etmek, kazanmak

bu mürde tene sencileyin rüh ele girse

gönlüm gibi gözlerüne mecruh ele girse (KBD:456/1044)

I.4.2. İsim Kısmı Değişenler

bihişte dön-: Cennete dönmek. Güzel, rahat yaşanılır, bakımlı bir yer durumuna gelmek.
Bihişte döndü cihân vakt-i 'ayşdür sâkî' (Süheylî Divanı: G. 121/2) (Öztürk 2018:480)

gürke kir-: mezara girmek, ölmek
..takı gürke kirsem ahvâlim neteg bolgay... (NF:176/6) (Tokay 2019:215)

I.4.3. Hem İsim Hem Fiil Kısmı Değişenler

cerâhat üzre tuz ekil-: yaraya tuz basmak, acısını çoğaltmak
cerâhat üzre kayra tuz ekildi (HŞ 2179) (Tokay 2019:169)

kolga tüşür-: ele geçirmek, düşmanı ele geçirmek yakalamak
amma koçkar ol a 'dânuñ reisin kolga tüşürgeymiz (KeHü 306/11) (Tokay 2019:271)

könülke korkug kir-: içine korku düşmek
kördüm erse könlümke korkug kirdi titreyü başladım (NF9/8) (Tokay 2019:295)

kadguga sal-: derde düşürmek
kadguga saldı anı (KEF142b3) (Tokay 2019:249)

I.5. İsim+İyelik Eki+ Yönelme Durumu Eki+ Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

I.5.1. Fiil Kısmı Değişenler

kanına kanık-: kanına susamak
*Mey kanıkmış gussanuñ kanına bir hûnî diyü
Gam hisârı kal'a bir töp-ı hevâyîdür habâb (Emrî Divanı:37/4) (Kaya 2011:110)*

I.5.2. İsim Kısmı Değişenler

eline gir-: eline geçmek (Emrî Divanı:65/3) (Kaya 2011:120)

I.5.3. Hem İsim Hem de Fiil Kısmı Değişenler

'akdiga kivür-: nikahına almak (Nevâyî,TMA 722a/12) (Abik 2004:214)

I.6. İsim+Ayrılma Durumu Eki+ Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

I.6.1. Fiil Kısmı Değişenler

yoldan az-: yoldan çıkmak
*Kibr ü menidür subaşı delim kişidür yoldaşı
Sen olmagıl anun eşi buna uyan yoldan azar (Tatçı:83/6)*

gözden tolun-: gözden kaybolmak
"Tolunmak" sözcüğü Derleme Sözlüğü'nde "Güneş batmak" şeklinde açıklanmıştır. (2009: V/3955)
Tarama Sözlüğü'nde ise "dolunmak (tolunmak)" ay için "Bedir haline gelmek" anlamıyla yer almıştır.
Beyitte ise "uzaklaşmak, gözden kaybolmak" anlamında kullanılmıştır. (Tarama, 1967: II/1208)
(Öztürk 2018:482)

Çünkü gözden tolnup gitdi o nûr-ı rahşân (Süheylî Divanı2/V/1) (Öztürk 2018:485)

I.6.2. İsim Kısmı Değişenler

reşkdin öl- : kıskançlıktan ölmek

Her kişini kafl kim eyler öler-min reşkdin

Veh ki bir hem yançılıp sürmes min-i hayrānga at (NŞ 83/2)

“Her kimi öldürürse ben kıskançlıktan ölürüm vah, ki hem incinir de benim gibi ona hayran olana doğru at sürmez”

köni yoldın çık-: doğru yoldan çıkmak

neteg kim tevsen atlarını bahādurlar cılavlap köni yoldın çıkmakga koymaslar (Ke Hü 78/1)

(Tokay 2019:275)

koldın kel-: elinden gelmek

Melik olanı öltürür boldı hatunı aydı:bularnıñ kolındın ni kelgey? (KE118r3) (Tokay

2019:271)

I.7.İsim+ İyelik Eki+ Ayrılma Durumu Eki+ Fiil Yapısıyla Oluşturulan Deyimler

yirinden tur-: yerinden kalkmak

Andan İsrâfil Sûr ura ölenler yirinden tura

Mizân terâzû kurıla hükmini ide zü'l-Celâl (Tatçı 153:6)

II. SÖZ ÖBEĞİ YAPISINDA OLUP BİR YA DA BİRDEN ÇOK SÖZCÜĞÜ DEĞİŞEN DEYİMLER

II.1. Fiil Kısmı Değişenler

‘aklını başına cem’ eyle-: aklını başına toplamak

Düşmesin silsile-i zülf-i perîşânuna dil

‘Aklını başına cem eylesün ol dîvâne (Bâkî Divanı: 410/4) (Kaya 2020: 410)

başum götürüp git-: başını alıp gitmek, tek etmek, uzaklaşmak

gevedemde kuvvetüm sensün başum götürüp gitmeğe (Yunus Emre D:1/1)

cānnı ağıza ir- : canı ağıza gelmek

Sākiyā yitkürmiş irdi cānnı ağızıma humār

Cān fidāñ olsun ki bir mey birle kaytardıñ kilip (NŞ 58/6)

“Ey saki, içki sersemliği canımı ağızıma getirdi. Canım sana feda olsun bir kadeh içki ile onu geri döndürdün”

suga iltip susuz kiltür-: suya götürüp susuz getirmek

Hızr-veş hat birle çün hüsnüñ semendin sürge sin

Yüz Sikenderni suga iltip susuz kiltürge sin (NİD:324/1)

başını kaşıмага eli değme-: başını kaşımaya (kaşıyacak) vakti olmamak.

Eli degmez başın kaşıмага Mecnûn-ı nâ-şâduñ (Süheylî Divanı: G. 117/4) (Öztürk 2018:490)

yagmurdan kaçarken toluya uğra-: yağmurdan kaçarken doluya tutulmak

şakınup ilden açsan sır delüye

kaçup yağmurdan uğrar toluya (Güvâhi, Pend-name: 25a-5)(Erenoğlu 2007:1168)

közi köñli bay (bol-): Gözü gönlü zengin olmak, doygun.

*negü ter eşitgil sakınuk çıgay
çıgay erse neñke közi köñli bay (KB:3613)*

"Malı olmayan fakat gözü ve gönü zengin fakat düşünen yoksul ne der dinle.(Önler1999:163)

ne et yana ne göyine şiş: ne şiş yansın ne kebab

*gözetgil i tidâlı şöyle dürü
ki ne et yana vü ne göyine şiş (Güvâhî, Pend-nâme: 17a-4) (Erenoğlu 2007:1159)*

başı göklere er-: başı göğe değmek (Necati Bey Divanı 172/7) (Sinan 2005: 110)

tünni künke ula- : Geceyi gündüze katmak, çok çalışmak

*Bu yañlıg beginiñ sevinçin tilep
Özin emgetür tünni künke ulap (KB:2964)*

"Sıkıntıda beyinin mutluluğu için, gecesini gündüze katarak zahmete katlanır."(Önler 1999:177)

içinin yağı dökül-: içinin yağı erimek (Emrî Divanı: 535/2) (Kaya 2011:120)

II.2. İsim Kısmı Değişenler

başmağı dama atıl-: pabucu dama atılmak, gözden düşmek, değer verilmemek.

*Hilâli añma anuñ başmağı tama atılmışdur
Gümüñ na'leynüñe irmez güneş başmaguña degmez (Emrî Divanı: G.212/3) (Kaya 2011:124)*

kuyruğundan kıl aldurma-: burnundan kıl aldurmamak

*ne aşsı ide saña buyruğundan
kıl aldurmaya ol kim kuyruğundan (Güvâhî, Pend-name: 35a-11) (Erenoğlu 2007:1162)*

eyü yimişleri toñuz ye-: Armudun iyisini aylar ye-

*virür şefâ'atlülür ağyâra dilber
eyü yimişleri toñuz yir ekser (Güvâhî, Pend-nâme: 35a-8) (Erenoğlu 2007:1164)*

çeşmine dünya görünme-: gözüne dünya görünmemek, dünyayı gözü görmemek

Çeşmüme dünyâ görünmez kanda kaldı bâg u râg (Süheylî Divanı G. 155/5) (Öztürk 2018:485)

hayâdan yerlere geçmek: utancından yerin dibine gir-

Yirlere geçdi hayâdan utanup nehr-i Furât (Süheylî Divanı:G. 32/4) (Öztürk 2018:496)

baş üzre hârâ yağ- : başına taş yağmak, belaya uğramak, zor durumda kalmak

*Firâkıñ ara cân talaşurda yağıp
Hemol gam tağıdın başım üzre hârâ (NŞ 4/4)
"Ayrılığında can çırpınırken, gam dağından başımın üstüne dikenler yağdı."*

yirge pest ol- : yerle bir olmak.

*Bâde-i 'ışkıñ körüp taptı bozuğ köñlüm şikest
Seyl yitmesdin burun vîrânım oldı yirge pest (NŞ 77/1)
"Aşk şarabını görüp yıkık gönlüm kırıldı sel gelmeden benim viranem yerle bir oldu"*

II.3. Hem İsim Hem de Fiil Kısmı Değişenler

dehen küşade kal-: ağzı açık kalmak, şaşırarak hayret etmek

Kalur küşâde dehen hayret ile çün sūfâr (Azmi-Zâde Halefî Divanı:14818-2) (Kaya 1999:160)

ayagın kilimince kösil-: ayağını yorganına göre uzatmak

*kilimince kösilen ayagını
sovuk günde tonduzmaya yağını (SN:3405)*

öyige ot tüş- : evine ateş düşmek

*Cismim eger köyer köñül talpınurı ‘aceb imes
Kim ki öyige tüşse ot yok ‘aceb ıztırāb anı (NŞ 10/4)*

“Eğer gönlüm yanar, bedenim çırpınır şaşırma, kimin evine ateş düşse (bu durumun) ona ızdırıp vermesi tuhaf karşılanmaz”

tār-ı hayātı üzü- : hayatla bağı kopmak.

*Üzüldi tār-ı hāyātım miniñ meger ol ‘ömr
Uzunrak itgey anı zülf riştesini yakıp (NŞ 63/3)*

“Ömrüm saçının tellerini uzunca itince sanki benim hayatla bağlarım koptu”

köksige taş ur- : bağına taş basmak

*Kim ki meydānda yā Rab ol tonı gül-gün yiğit
Kim gamudın taş urar köksige yüz mahzūn yiğit (NŞ 80/1)*

“Ey Rabbim meydandaki o kızıl elbiseli yiğidi görünce gamdan göğsüne taş vuran yüz mahzun yiğit (vardır)”

it bilen māçı teg kiriş-: kedi köpek gibi dalaşmak

daim kirişirler it bilen maçı teg (GT134b1)(Tokay 2019:247)

III. SÖZCÜKLERİNİN TAMAMI DEĞİŞEN DEYİMLER

Türkçenin tarihî metinlerinde tespit edilen bazı deyim örnekleri deyim oluşturan sözcüklerin tamamının değişebildiğini ama anlamın aynı kaldığını gösteren örnekler vermektedir. Bu deyimlerde değişen sözcükler kullanımdan düşmüş sözcüklerdir ama bu düşme sonucu aynı ya da yakın anlamlı sözcüklerle aslında deyim yeniden onarılmış kullanıma başka bir biçimde ama aynı anlamda sokulmuştur. Örneğin **mañıt-** Eski Türkçede “adım atmak” karşılığında kullanılan bir fiildir fiilin kullanımdan kalkması onun deyim içerisinde yer alan biçiminin de adeta metin içi çeviriye uğramasına yol açmıştır. Yine bugün dar anlamda bir vücut organı olan “butug “but” sözcüğü de daha geniş anlamlı bir sözcükle değişmiştir. Türkçeleştirme örneklerine bu yapıdaki deyimlerde de rastlanmaktadır. **Ser fūrū kıl-** deyimindeki “**ser-fūrū**” ifadesi birebir Farsçadan çevrilerek “baş aşağı” olarak deyimde yerini almıştır. Yine aynı düşünceyle kullanımdan düşen Arapça “keveb” sözcüğü Türkçeleştirilerek “yıldız” ile değiştirilmiştir. Deyimlerde fiil kısımlarının Türkçe olarak devam etmesi de deyimlerin sağlam kuruluşundan kaynaklanmaktadır.

butug mañıtma-: Adım attırmamak, yaşamasına izin vermemek.

*Ölügli kişi barça ödke tutug
Yetilse ödi kör mañıtmaz butug (KB:1211)*

“Ölümlü kişilerin tümü zamana tutsaktır; bak zamanı gelince adım attırmaz.” (Önler1999:131)

kevebi alışma-:yıldızı barışmamak

*Katre-i eşküm girür yire gider çarha şerer
Yaşum ile âhumuñ Emrî alışmaz kevebi (Emrî Divānı, G.523/5) (Kaya 2011:69)*

ögini dirşür- : aklını başına toplamak, mantıklı ve tutarlı davranmaya çalışmak

*imdi gel bir ögünü dirşür saña
aç gözi tut ögünü haq'dm yaña (Garib-nāme:10225)(Yakut 2007:1928)*

ser fūrū kıl-: baş eğmek

*Hasm-ı gerden-keş izüñ tozına kılson ser-fūrū
Ser-fūrū kılmazsa bir gün kellesi galtân gelür (Bâkî Divanı:6/23) (Kaya 2020:410)*

dest-gâr ol-:elinden tutmak

*Koma Bâkî kulunu cür 'a -sıfat ayakda
Dest-gâr ol aña ey dâver-i 'âlî-mikdâr (Bâkî Divanı 18:48) (Kaya 2020:411)*

ökinç ye- : pişmanlık duymak, pişman olmak

*Sözin kesti oğlın kuçup yıgladı
Ulmdı yana ol ökinçler yedi. (KB:1510).
"Sustu, oğlunu kucaklayıp ağladı; pişmanlıklar duydu, inledi."(Önler1999:170)*

ajun taru- : Dünyası başına dar gelmek; çaresiz duruma düşmek.

*Kirip kend içinde tiledi tüşün
Tüşün bulmadı kör tarudı ajun (KB:487)
"Girip kent içinde konaklayacak yer aradı, kalacak yer bulamayınca dünya başına dar geldi." (Önler 1999:122)*

küni yaru- :Yıldızı parlamak, şansı yaver gitmek, işleri yolunda olmak.

*Biligh kişiler bolur çin köni
Köni kayda bolsa yaruyur küni (KB:2789).
"Bilgili insanlar doğru ve dürüst olurlar;dürüst insanın her yerde yıldızı parlar" (Önler1999:165)*

minnet ur- : başa kakmak, yaptığı iyiliği yüzüne vurmak.

*tüzü halkka barça kılur edgülik
yana minnet urmaz kişike kölük (KB:857)
"Bütün halka her türlü iyiliği yapar ve yaptığı iyiliği kişinin sırtına yük etmez, başa kakmaz"*

IV. SÖZCÜKLERİNDEN BİRİ ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ DEYİMLER

dütün düt-: duman tütmek

*'İşkun odı yüregümde yandugına 'âlem tanuk
Kanda bir od yanarisa nişânı var dütün tüter (Tatçı:78/2)*

V. ZIT ANLAM KAZANAN (TAM ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ DEYİMLER

meñiz kızart-: yüz kızartmak, yüzü gülmek, işleri yolunda olmak

*ukuşu üküş bolsa bilgi teñiz
kamug iş bitürse kızartsa meñiz (KB: 2185)*

"Kavrayışı çok olmalı, bilgisi deniz gibi, her işin üstesinden gelmeli, (beyin) yüzünü güldürmeli." Deyimlerin genel tanımında verilen kalıplaşmış söz birlikleri olmaları onların değişmeyeceği anlamında gelmemektedir. Aksoy'un belirttiği ve hemen hemen bütün araştırmacılarca ortak kabul edilen "bir deyim sözlerinin değiştirilip yerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamaz" (Aksoy 1989:38) görüşü de tarihî süreçte doğruluk göstermemektedir. Dil, canlı ve değişen bir olguyken deyimlerin değişmeyeceğini düşünmek de zaten mümkün değildir. Deyimlerdeki

değişimlerin kısaca örneklendirildiği bu çalışmada tespit edilen sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

I. Tarihi ve coğrafi değişimler fiil kullanımlarını etkilemiştir.

Deyimlerde zaman içerisinde aynı anlama gelen fiil kullanılmasına bağlı olarak fiil değişimleri en sık görülen değişimlerdir. Doğu Türkçesinde ve Eski Türkçedeki **sı-** “kırmak” fiilinin batı Türkçesinde yerini “kır-” fiiline bırakması bu fiille yapılan **könül sı-** deyiminin “**gönül kır-**” biçimine dönmesine sebep olmuştur. Anlam alanı daralan fiiller de yerlerini başka fiillere bırakmıştır. Örneğin **tur-** fiilinin “kalkmak” anlamı bugün kullanılmamaktadır, bugün aynı fiilin “dur-” biçiminde bu anlam görülmez. Bu nedenle **yerinden tur-** deyimini de bu anlam eksilmesiyle birlikte “yerinden kalkmak” deyimine dönüşmüştür. Benzer şekilde **ur-** fiili bugünkü şekli olan “vur-” ile anlam daralmasına uğrayan fiillerdendir. **Bağırka urun-** “bağırma basmak” deyiminde de bu tür bir anlam daralmasıyla fiilin değiştiğini görmek mümkündür. Deyimlerde tespit edilen fiil değişimlerinin araştırmacılara fiillerin yolculuğunu göstermede önemli bir nirengi noktası olduğu görülmektedir. Fiilde görülen kullanımdan düşme, anlam daralması, anlam genişlemesi olaylarının tespitinde deyimler göz ardı edilmemelidir. Tespit edilen fiil değişimleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tarihi Metinlerdeki Deyim Fiilleri	Türkiye Türkçesinde Kullanılan Deyim Fiilleri
ad ur-	ad ver-
adak berkit-	ayak dire-
boyun vir-	boyun eğ-
busı aç-	pusu kur-
cevāb kaytar-	cevap ver-
el tart-	el çek-
emgek tart-	acı çek-
emgek tegür-	zahmet ver-
fitne kopar-	fitne çıkar-
kara sür-	kara çal-
könül kal-	gönül koy-
könül sı-	gönül kır-/kalp kır-
köz tut-	göz dik-
köz yarut-	gözünü parla-
kulak sal-	kulak ver-
lakap ur-	lakap tak-
od ur-	ateşe at-
‘ömr öt-	ömür geç-
söz kıy-	sözden cay-/sözden dön-
şafak ir-	şafak sök-
şimşek doku-	şimşek çak-
fıg tart-	kılıç çek-
yaka çāk eyle-	yaka yırt-
yüz döndür-	yüz çevir-
yüz koy-	yüz sür-

içi göyün-	içi yan-
köñli amrul-	gönlü rahatla-
kılı kımrama-	kılı kıpırdamama-
gözü açık kal-	gözü açık git-
sözü öt-	sözü geç-
yaka al-	yakasına yapış-
beñzi bozar-	benzi at-
tatıg kit-	tadı kaç-
atını edā kıl-	adını an-
elin al-	elinden tut-
gözin ırma-	gözünü ayırma-
kaşın kantar-	kaş çat-
özin sal-	kendini bırak-
yüzün burtar-	yüzünü ekşit-
başı çaresin idin-	başının çaresine bak-
bağırka urun-	bağırına bas-
busıya gir-	pusuya yat-
hayrete var-	hayrete düş-
ele gir-	ele geç-
kanına kanık-	kanına susa-
yoldan az-	yoldan çık-
gözden tolun-	gözden kaybol-
'aklını başına cem' eyle-	aklını başına topla-
başun götürüp git-	başını alıp git-
cānnı agzığa ir-	canı ağzına gel-
içinin yağı dökül-	içinin yağı eri-
suga iltip susuz kiltür-	suya götürüp susuz getir-
ne et yana ne göyine şiş	ne şiş yansın ne kebab
başını kaşımağa eli değme-	başını kaşımaya vakti olma-
başı göklere ir-	başı göğe değ-
tünni künke ula-	geceyi gündüze kat-
yağmurdan kaçarken doluya uğra-	yağmurdan kaçarken doluya tutul-

Tabloda görülen fiillerden **sı-**, **yarut-**, **ötker-**, **mañıtma-**, **burtar-**, **dirşür-**, **göyün-**, **ırma-**, **kanık-**, **kantar-**, **kivür-**, **ur-**, **urun-** fiilleri bugün Türkiye Türkçesinde ölçünlü yazı dilinde kullanılmayan fiillerdir. Bu fiillerin yerini ölçünlü Türkçedeki fiillerin aldığını görmek mümkündür. **Aç-**, **al-**, **ilt-**, **ula-**, **dök-**, **dökül-** **dir-**, **tart-**, **çat-**, **doku-**, **kıy-**, **sür-**, **+A koy-**, **öt-**, **kit-(git-)**, **uğra-** fiillerinde ise anlam değişmeleri yaşanmıştır. Bu fiiller bugün ölçünlü dilde kullanılırken anlam daralmasına uğramışlar ya da yeni anlamlar da kazanmışlardır. Örneğin **öt-** fiili “geçmek” anlamını kaybetmiştir ancak “kuş vb. hayvanların ses çıkarması, **öt-**” gibi diğer anlamıyla yaşamaktadır.

II. Kültürel öğeler olan isimlerin değişmesi de deyimlerden izlenebilir.

Deyimler dilin canlılığına paralel olarak zaman içerisinde isim kısımlarında da değişiklik gösterebilirler. Anlam ve sözcük değişimine uğrayabilirler. Bugün trafikte bir aracın kuralsız ve başkalarını tehlikeye düşürecek şekilde şerit değiştirmesini anlatan *makas atmak* deyimini aslında bir terzilik deyimini iken bambaşka bir anlam kazanarak devam etmektedir. Ya da bundan elli yıl önce teknolojinin bu denli insan hayatına girmediği zamanlarda *mesaj atmak*, (*telefonla aramaya*) *dönüş yapmak*, *çıktı almak* gibi deyimlerin varlığını göremiyorsak Türkçenin tarihî metinlerinde de deyimlerin değiştiğini kabul ederek konuya yaklaşmak gerekir. Bu bağlamda tespit edilen örnek üzerinden bazen sadece isim kısmında bir sözcüğün aynı anlama gelen bir simler değiştirildiği görülmektedir. *Başmağı dama atılmak* örneğinde olduğu gibi “başmak” sözcüğü kullanımdan düştüğü için onun yerine “pabuç” sözcüğü gelerek deyim “pabucu dama atılmak” şeklinde canlılığını sürdürmüştür. Metinlerde tespit edilen “*kuyruğundan kıl aldurmamak*” deyimini bugün “*burnundan kıl aldurmamak*” olarak sadece bir sözcük değişimiyle kullanılmaktadır. Alıntı sözcüklerde görülen zaman içerisinde kullanımdan düşme ya da yerini başka bir alıntı sözcüğe bırakma olayı deyimlerde de izi takip edilebilen bir durumdur. *behişte dön-* “*cennete dönmek*”, *hayadan yerlere geç-* “*utancından yere geçmek*” bu tür örneklerdendir.

Sözcükleri Türkçeleştirme, Türkçesini kullanma eğiliminin bir sonucu olarak deyimlerin de sıkça Türkçeleştirildiği görülmektedir. *Dest gîr ol-* “*elinden tutmak*”, *dehen küşade kalmak* “*ağız açık kalmak*”, *ser fürü kıl-* “*baş eğmek*” gibi.

Deyimlerde tespit edilen isim değişimlerini şöyle tablolandırmak mümkündür:

Tarihî Dönemlerde Tespit Edilen Deyimler	Türkiye Türkçesinde İsim Kısımları Değişmiş Deyimler
harf at-	laf at-
sakinç ye-	gam ye-
ruhsat bir-	izin ver-
rûze aç-	oruç aç-
agız aç-	oruç aç-
açuk yüzlüg bol-	güler yüzlü ol-
Kellesi kız-	Kafası kız-
Kolı ayakı tutmas bol-	Eli ayağı tutmaz ol-(tutma-)
Ornı kurug kal-	Yeri boş kal-
Kuvvatı yit-	Gücü yet-
Hatırını avut-	Gönlünü avut-
Bihişte dön-	Cennete dön-
Gürke kir-	Mezara gir-
Eline gir-	Eline geç-
Başmağı dama atıl-	Pabucu dama atıl-
Kuyruğundan kıl aldurma-	Burnundan kıl aldırma-
Çeşmine dünya görünme-	Gözüne dünya görünme-
Hayadan yerler geç-	Utancından yere geç-
Baş üzre hārā yağ-	Başına taş yağ-
Yirge pest ol-	Yerle bir ol-

III. Sözcüklerin tamamı da deyimlerde değişebilmektedir.

Milletlerin dil hafızaları zaman ve coğrafya değişse de aynı kavram ve düşünceleri vurgulamak için aynı kalır. Bunun en canlı örneklerini deyimlerde görmek mümkündür. Bazı deyimlerin bütün sözcükleri kullanımdan düşünce aynı anlama gelen hatta aynı yapıda kurulan yeni deyimler türetildiği de görülür. **butug mañıtma-**: Adım attırmamak, yaşamasına izin vermemek” deyiminde görüldüğü gibi adım yerine **but** yani üst bacak **adım atmak** fiili yerine ise **mañıt-** fiili getirilmiş aynı anlamda sözcükleri farklı bir deyim oluşturulmuştur. **Butug mañıtmamak** biçiminin Kutadgu Bilig’de tespit edilmiş olması bu deyim eskiliğini ortaya koyarken Anadolu’ya gelen Türklerin aynı düşünce tarzıyla yeni deyim oluşturduklarını da gösterir. Yine **küni yaru-** “yıldızı parlamak” deyiminde de aynı durum görülmektedir. Burada **kün** sözcüğü “güneş” anlamındadır, **yaru-** fiili ise ölçünlü dilde kullanılan **parla-** fiilinin Eski Türkçedeki karşılığıdır. Bir insanın talihinin iyi olması, şansının yaver gitmesini anlatan bu eski deyim, gök cisimlerinin parlaklığına olan benzerlikle anlatılmıştır. **Kün** sözcüğü genişlemiş biçimiyle ölçünlü dilde **güneş** olarak devam etse de deyimde güneşin yerini yine parlak bir gök cismi “yıldız” almıştır. Kısacası sözcükleri değişmiş ama kurulum mantığı değişmemiştir. Bu şekilde kurulan deyimleri aşağıdaki gibi tablolandırmak mümkündür:

Tarihî Dönemlerde Tespit Edilen Deyimler	Türkiye Türkçesinde Hem İsim Hem Fiil Kısmı Değişmiş Deyimler
kol şap-	el çırp-
kol sun-	el uzat-
kıymet kıl-	paha biç-
konak tüş-	misafir ol-
mañ bir-	ezan oku-
köñlü köy-	bağrı yan-
ögin dir-	aklını topla-
kadguga sal-	derde düşür-
kolga tüşür-	ele geçir-
köñülke korkug kir-	içine korku gir-
cerâhat üzre tuz ekil-	yaraya tuz bas-
köksige taş urun-	bağrına taş bas-
târ-ı hayatı üzül-	hayatla bağı kop-
dehen küşade kal-	ağzı açık kal-
ayağın kilimince kösil-	ayağını yorganına göre uzat-
öyige ot tüş-	evine ateş düş-
it bilen maçı teg kiriş-	kedi köpek gibi dalaş-

IV. Sözcüklerdeki anlam değişimleri de deyimlerde görülebilmektedir.

Bilindiği üzere sözcükler anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi gibi anlam değişimlerini zamana ve kültürel değişimlere bağlı olarak yaşarlar. Deyimlerde de bu anlam olaylarını bulabilmek her zaman mümkündür. Bu çalışmada tam anlam değişmesine uğramış **dütün** sözcüğü tespit edilmiştir. Bu sözcük Eski Türkçede tüt- fiilinden türemiş olup “duman, sis” anlamına gelmekteyken bugün bir bitki adı olarak kullanılmaktadır. Yerini duman sözcüğüne bırakmıştır. **Dütün düt-** “dumanı tüt-, yanmaya devam etmek” anlamıyla Yunus Emre’de tespit edilen deyim arkaikleşmiş deyimlerden kabul edilebilir. Anlam kötüleşmesine örnek olabilecek **meñiz kızart-** “yüz kızartmak” deyimini tespit

edilmiştir. Bugün ölçünlü Türkiye Türkçesinde olumsuz anlam taşıyan utanılacak bir davranışta bulunmak şeklinde anlamlandırılan bu deyim Kutadgu Bilig’de olumlu bir düşünceyi ifade etmekte, “birinin yüzünü güldürmek, mutlu etmek” anlamında kullanılmaktaydı. Bu iki örnek dilde anlam değişmelerinin de deyimlerde takip edilebileceğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Abik, A. D. (2004). “Nevâyî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması” *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, s. 211-222.
- Aksoy, Ö. A. (1989). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1-2, İnkılap Kitap Evi, Genişletilmiş 5. Baskı.
- Banguoğlu, T. (2011). Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara
- Bolulu, O. (1998) “Deyimler-Deyimlemeyenler” *Türk Dili Dergisi*, S.64, s. 16-18.
- Çotuksöken, Y. (1992). Deyimlerimiz. Özgül Yayınları 2. Baskı, İstanbul.
- Eker, Ü. (2012). “Tarihî Metin Aktarımında Deyimler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 1/1, s. 124-157
- Erenoğlu, D. (2007). “Güvâhî’den Günümüze Atasözleri ve Deyimler” *Turkish Studies*, 2/4, s.1151-1167.
- Gülsevin, S. (2011). “Geçişli Fiillerle Kurulmuş “Deyimleşmiş Birleşik Fiiller”in Yüklem Olduğu Cümlelerde Nesne Meselesi” *Turkish Studies* 6/1, 1181-1185.
- Karahan, L., (2011), Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay. Ankara,
- Karaörs, M. (2006). Ali Şir Nevâyî Nevadirü’ş Şebâb, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Kaya, Ö. (1996). Ali Şir Nevâyî Fevâidü’l Kiber, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara
- Kaya, H: (2011). “Emrî Divanı’nda Deyimler” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6. sayı İstanbul s.55-130.
- Kaya, B. A. (1999). “Azmî-zâde Halefî Divânı’nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* Şubat, S.118, s.149-168.
- Kaya, Bülent (2020). “Bâkî Divânında Atasözü ve Deyimler”, *Asia Minor Studies*, Cilt8, S.1, s.403- 417.
- Korkmaz, Z. (2014). Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi, TDK Yay. Ankara.
- Sinan, A. T. (2005). “Necati Beğ Divanındaki Deyimler Üzerine” *Fırat Üni.Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, sayı2, s.107-114.
- Tarlan, A. N., (1992). Necâtî Beg Divanı, Akçağ Yay., Ankara.
- Tatçı, M. (1990). Yunus Emre Divanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 2 Cilt, Ankara.
- Türkay, K. (2002). Ali Şir Nevâyî, Bedâiyü’l Vasat Üçüncü Divân, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Yüceol Özezen, M. (2001). “Türkçede Deyimler Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili Dergisi* S.600, s.869-879.
- Önler, Z. (1999).” Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, s.119-186.
- Öztürk, Z. (2018). “Süheylî Divânında Atasözleri ve Deyimler” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/66, 460-499.
- Nevâyî, Ali Şir , Tarih-i Müluk-i Acem, Külliyyat-ı Nevayî, Topkapı Revan Ktp. No 808, 718a-733b
- Tokay, Y. (2019). Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, Grafiker Yay. Ankara.

-
- Yılmaz, E., Demir, N. (2009). "Kıyas-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözcük Varlığına Katkılar I" *International Journal of Central Asian Studies* Volume 13, 495-517.
- Yakut, S. (2007). "Garib-nâme'de Deyimler", *38. ICANAS Bildirileri Kitabı*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.s. 1923-1936.

Kısaltmalar

- BV Ali Şir Nevâyî, Bedâiyü'l Vasat Üçüncü Divân
FK Ali Şir Nevâyî Fevâ'idü'l Kiber
NŞ Ali Şir Nevâyî Nevadirü'ş Şebâb